

Verlag

Bijeenkomst	Nationale Omgevingsvisie (NOVI)
Datum Bijeenkomst	12 oktober 2017

1. Inleiding

Op 12 oktober zijn er 12 OIM overlegsessies voor de NOVI gehouden. Deze sessies vonden plaats tijdens OIM Werkconferentie 2017 en in het Inn Style congrescentrum in Maarssen. Er waren per strategische opgave¹ van de NOVI drie opeenvolgende sessies.

In 2017 ligt de focus voor de NOVI op de verdieping van de vier strategische opgaven uit de startnota en de uitwerking van beleidsopties. In de verdiepingsrapporten worden de vier strategische opgaven uit de startnotitie verkend. Op 12 oktober gingen de deskundigen van de verdiepingsgroepen in gesprek met OIM deelnemers over de eerste contouren van de rapporten. Dit gebeurde op basis van de notitie 'Eerste contouren van de verdiepingsrapporten'. Daarin wordt, per verdiepingsrapport, een overzicht gegeven van de hoofdlijn van de opgave en de eerste contouren van de beleidsopties.

De sessies werden genotuleerd door Alt-Tab bedrijfsondersteuning en door Felix Wolf, secretaris OIM NOVI, gecorrigeerd. Bij deze correctie zijn alleen enkele feitelijke onjuistheden gecorrigeerd zoals onjuiste persoonsnamen, onjuiste organisatienamen en spel- en interpunctiefouten.

Op basis van de hieronder beschreven bijdragen kunnen de verdiepingsrapporten verrijkt worden. OIM deelnemers krijgen de gelegenheid om een advies op de verdiepingsrapporten te geven tijdens het OIM-overleg op 7 december 2017. Daarna worden de OIM deelnemers geïnformeerd over de wijze waarop zij worden betrokken in het vervolgproces van de NOVI.

2. Naar een duurzame en concurrerende economie

2.1 Verslag sessie 1

De gespreksleider heet de deelnemers welkom bij de eerste ronde van de verdiepingssessies waarin de tussenrapportage 'Eerste contouren verdiepingsrapporten' besproken wordt.

Nederland heeft de volgende ambitie voor 2050 uitgesproken: 'Nederland is koploper in de ontwikkeling, toepassing en export van innovatieve en duurzame producten, technologieën en diensten, in een internationaal onderscheidende aantrekkelijke en gezonde leefomgeving.'

¹ 1) duurzame en concurrerende economie, 2) klimaatneutraal en klimaatbestendig 3) verstedelijking en bereikbaarheid en 4) waardevolle leefomgeving.

Om dit te bereiken zijn de volgende beleidsdoelen geformuleerd:

1. Nederland behoudt en versterkt zijn plek in de top 5 van meest concurrerende economieën ter wereld. Het omgevingsbeleid faciliteert een groei van 2% van het BBP.
2. Nederland heeft uiterlijk in 2050 een circulaire en CO₂-arme economie, zoals vastgelegd in het Klimaatakkoord, de Energie-agenda en het Rijksbrede programma 'Nederland Circulair in 2050'
3. Economische groei is in balans met een aantrekkelijke, gezonde en veilige (lokale/regionale) leefomgeving.

De hoofdpogaven voor de fysieke leefomgeving die hieruit voortvloeien zijn verduurzaming van de economie en het behoud en versterken van het excellente internationaal vestigingsklimaat. Hiervoor zijn 10 beleidsopties uitgewerkt die vandaag besproken worden. In een volgende fase wordt een keuze gemaakt uit de beleidsopties.

Reacties deelnemers

Het doel om in de top 5 van de meest concurrerende economieën ter wereld te staan gaat vooral over geld en economie. In de visie moet aandacht worden besteed aan natuur, gezond voedsel, gezonde leefomgeving, cultuurhistorische waarden, die geen prijs hebben maar wel belangrijk zijn voor duurzaamheid. Het lijkt of de focus meer ligt op een sterk vestigingsklimaat dan op het verduurzamen van de economie.

In de haven Rotterdam heeft zich een bedrijf gevestigd dat juist vanwege de strenge milieuwetgeving voor Nederland heeft gekozen. Hieruit blijkt dat een excellent vestigingsklimaat en duurzaamheid niet strijdig hoeven te zijn. De overheid zou gebieden moeten aanwijzen waar bedrijven zich clustergewijs mogen vestigen. Belemmerende functies zoals woningbouw kunnen zo op afstand moeten worden gehouden.

Er moet vooral gekeken worden naar beleidsopties die de verbinding tussen het vestigingsklimaat en duurzaamheid ondersteunen. Eén van de doelstellingen van het rijk is om 1.000.000 woningen te bouwen. Dit kan door in stedelijk gebied te bouwen, tegen het stedelijk gebied aan of in het groen. Bouwen in stedelijk gebied hoeft niet duurder te zijn. Vaak wordt alleen naar de grondprijs gekeken. Als bij het bouwen buiten de stad ook het verlies aan natuur erbij betrokken wordt, kan bouwen in de stad toch voordelig zijn.

De NOVI moet helderheid geven over hoe de landbouw zich de komende decennia gaat ontwikkelen. De sector is economisch belangrijk, maar heeft een negatieve impact op mens en natuur door uitstoot van fijnstof, CO₂ en waterverontreiniging.

De lokale regelgeving moet geen belemmering zijn als een onderneming wil verduurzamen. In de Rotterdamse haven worden veel fossiele brandstoffen verhandeld en verscheept, maar deze markt zal op den duur verdwijnen. De overheid moet zorgen voor regelgeving om de noodzakelijke transitie te ondersteunen. Het Havenbedrijf Rotterdam heeft laten onderzoeken of het mogelijk is te 'overleven' zonder afhankelijk te zijn van fossiele brandstoffen. De uitkomst van dit onderzoek was positief, maar dit vergt een enorme transitie. Het Havenbedrijf heeft samen met Gasunie en Shell en ruim 60 andere bedrijven in fossiele brandstoffen een transitiecoalitie opgezet, die plannen voor deze transitie gaat uitwerken.

Er is veel aandacht voor wind- en zonne-energie, maar dit kan niet aan de totale energiebehoefte voldoen. Er zullen energie-installaties nodig blijven, die maar een deel van de tijd hoeven te produceren. Dit leidt tot een hogere energieprijs. Hiervoor zijn andere structurele oplossingen nodig, die ook tot nieuwe werkgelegenheid kunnen leiden.

Bedrijven willen investeren in duurzaamheid, maar er is behoefte aan consistent beleid van de overheid voor een langere periode, onafhankelijk welk kabinet er zit. Bij de clustering van bedrijven in een bepaalde regio moet per cluster specifieke regelgeving worden ontworpen.

Bij grote systeemveranderingen zoals de transitie naar duurzaamheid is een nieuw kader met nieuwe regels noodzakelijk. Dit zou in de beleidsopties opgenomen moeten worden. Voor bedrijven die nu al moeten of willen investeren moeten een vrijstelling kunnen krijgen op de huidige wet- en regelgeving.

De energietransitie kan nieuwe problemen opleveren. Nederland wordt voor zijn energievoorziening steeds meer afhankelijk van accu-opslag. Deze accu's zijn in geval van brand moeilijk te blussen, omdat het een warmtebron is die zichzelf in stand houdt. Er is een nationaal veiligheidsprofiel voor de paraatheid van nood- en hulpdiensten en er zijn regionale risicoprofielen. Deze regionale profielen zouden beleidsdocumenten moeten worden. De NOVI kan hierin het verbindende element zijn.

De binnenvaart is bezig met vergroenen door te investeren in schone motoren. De branche vraagt de rijksoverheid om de infrastructuur op het water te verbeteren. Er is behoefte aan grotere sluizen, want een betere doorstroming draagt ook bij aan duurzaamheid.

In de notitie is te weinig terug te vinden over de duurzaamheid van het landelijk gebied. De focus ligt teveel op investeringen in de stedelijke gebieden.

Investeringen hoeven niet alleen van de overheid te komen. Banken beschikken over veel geld en staan er tegenwoordig meer voor open om te investeren in duurzaamheid.

Op de vraag wat in ieder geval in de NOVI terug moet komen, worden genoemd:

- meerjarig robuust kader vanuit de overheid zodat bedrijven een strategie kunnen ontwikkelen om met transitie te kunnen starten;
- randvoorwaarden, goede infrastructuur, inrichting van de omgeving met oog voor gezondheid, schone bodem, schoon water;
- bouw van huizen zonder het landschap te verpesten;
- concentratie van industriële bedrijven op één plek, zorg voor steden met groen eromheen, combineer waar dat kan, bijvoorbeeld wonen, winkels en toerisme.

De gespreksleider dankt de deelnemers aan de workshop voor hun aanwezigheid en inbreng.

2.2 **Verslag sessie 2**

De gespreksleider heet de deelnemers welkom bij de tweede ronde van de verdiepingssessies, waarin de tussenrapportage 'Eerste contouren verdieplingsrapporten' besproken wordt.

Nederland heeft de volgende ambitie voor 2050:

Nederland is koploper in de ontwikkeling, toepassing en export van innovatieve en duurzame producten, technologieën en diensten, in een internationaal onderscheidende aantrekkelijke en gezonde leefomgeving.

De hoofdpogaven voor de fysieke leefomgeving zijn verduurzaming van de economie en het behoud en versterken van het excellente internationaal vestigingsklimaat. Een interdepartementale verdiepingsgroep heeft 10 beleidsopties uitgewerkt, die vandaag besproken worden. De resultaten van de sessies van vandaag worden verwerkt in een rapport met beleidsopties, dat in december naar de minister van I&M wordt gestuurd. Het is aan de politiek om keuzes te maken uit de voorgestelde beleidsopties.

Reacties deelnemers

Door meerdere deelnemers wordt vastgesteld dat de landbouw als belangrijke speler in de beleidsopties ontbreekt.

De ambitie gaat vooral over economie. Het lijkt alsof de omgeving naar de economie gevormd wordt, maar het is belangrijk om te zorgen voor een optimale leefomgeving in 2050.

Fruittelers in de Betuwe houden zich vooral bezig met de export. 80% van de peren en 50% van de appels gaat naar het buitenland. Om de concurrentiestrijd aan te kunnen blijven gaan, moeten de bedrijven groeien. De bodemkwaliteit gaat achteruit, er is minder biodiversiteit en de omgeving ziet eruit als een industrieel landschap. Vroeger was 70% van de bevolking voor zijn werk afhankelijk van fruittelers. Nu is dat nog maar 16%. Veel geld gaat de regio uit. Om deze ontwikkeling te keren is sociale innovatie nodig. Dit kan door het opzetten van coöperaties. Ook de inwoners moeten hierbij betrokken worden. Een voorbeeld van een zachte maatregel is om fruittelers 14 cent per kilo te betalen voor restfruit in plaats van 3 cent per kilo met de verplichting om deze extra opbrengst te investeren in duurzame maatregelen.

Het betrekken van bewoners is belangrijk onder andere bij het plaatsen van windmolens. Wanneer bewoners geen voordeel hebben van windmolens in hun achtertuin zullen ze protesteren. Het is beter om het lokaal te organiseren door een bewonerscoöperatie op te richten, waarbij bewoners zelf een deel van de opbrengst krijgen.

Ook in gemeenten moeten bewoners een grotere rol krijgen. Wanneer bewoners (voor- en tegenstanders) bij elkaar komen zal blijken dat de verlangens niet zo ver uit elkaar liggen. Iedereen wil een gezonde leefomgeving en werkgelegenheid. De overheid zou hierin een faciliterende rol moeten spelen.

In het kader van de kwaliteit van de leefomgeving moet ook nagedacht worden over de stimulering van krimpregio's. Daarnaast moet er aandacht zijn voor de groeiende bedrijfstak recreatie en toerisme, die zorgt voor veel druk van toeristen op de binnenstad van Amsterdam. Door samen te werken en de toeristen naar gebieden buiten de stad te leiden, zoals Zandvoort (Amsterdam beach), wordt de druk op de binnenstad minder.

Eén van de beleidsopties van het rijk is om vooral te investeren in stedelijke gebieden. Dit kan ertoe leiden dat Nederland in de toekomst alleen bestaat uit stedelijk gebied en uit landbouwgebied. Dat is ongewenst.

De NOVI gaat niet alleen over leefomgeving maar ook over economie. De NOVI moet beschrijven wat nodig is om te komen tot duurzame energie en een circulaire economie. Het moet niet van boven opgelegd worden, maar mensen in de regio moeten de kans krijgen om hierover mee te praten.

In verband met klimaatveranderingen is op het gebied van energie een transitie noodzakelijk. De leefomgeving speelt hier een belangrijke rol in en zal ook offers moeten brengen, bijvoorbeeld doordat de horizon verandert door het plaatsen van windmolens. De juiste balans is hierbij essentieel.

Bij investeringen moet het begrip meervoudige waardecreatie een rol spelen. Vaak wordt alleen gekeken naar de economische kant van een product. Een biologische appel bijvoorbeeld kost wat meer, maar levert ook een bijdrage aan de volksgezondheid.

Bij transitie is een omslag nodig van een topeconomie naar een duurzame economie met meer aandacht voor de leefomgeving. Dat kan ertoe leiden dat Nederland uit de top 5 van meest concurrerende economieën wegzakt.

De gespreksleider dankt de deelnemers aan de workshop voor hun aanwezigheid en inbreng.

2.3 **Verslag sessie 3**

De gespreksleider heet de deelnemers welkom bij de derde ronde van de verdiepings-sessies. In deze sessie wordt besproken wat nodig is om de beleidsopties te realiseren en onder welke randvoorwaarden.

Reacties deelnemers

De kwaliteit van de leefomgeving moet voorop staan. In de tussenrapportage wordt hieraan onvoldoende aandacht besteed. Het ontbreekt in de beleidsopties aan nieuwe ideeën. Vaak gaat het alleen om een verbetering van zaken die al bestaan. Het is essentieel om nieuwe zaken te ontwikkelen in kansrijke regio's.

Er lijkt een tegenstelling te zijn tussen centraal zaken regelen en decentraal zaken stimuleren. In het regeerakkoord staat dat de opslag van CO2 centraal moet gebeuren. Het is echter ook mogelijk om decentraal van CO2 de duurzame brandstof ethanol te maken. Onder decentrale maatregelen valt ook het stimuleren van het opwekken van duurzame energie door coöperaties.

Door het tekenen van het klimaatakkoord in Parijs heeft Nederland zich vastgelegd om een circulaire economie en een energieneutrale samenleving te realiseren in 2050. Daarom moet er nu een visie ontwikkeld worden hoe daar te komen. In het nieuwe regeerakkoord is deze afspraak opgenomen als uitgangspunt voor toekomstig beleid.

Investeringen moeten plaatsvinden daar waar kansen liggen. Dit kan zowel in de bestaande leidende regio's zoals de Randstad en Eindhoven zijn, maar ook in gebieden als Arnhem-Nijmegen of rond Groningen en Zwolle. Als randvoorwaarde kan gesteld worden dat investeringen energiearm in plaats van energieneutraal moeten zijn.

Omdat de toekomst onvoorspelbaar is, is het nodig om meerdere scenario's voor 2050 te maken en daar flexibele strategieën bij te bedenken. Investeringen met een

terugverdientermijn van meer dan 20 jaar zijn daardoor niet rendabel vanwege de snelheid van ontwikkelingen. Landen als China en India ontwikkelen zich op duurzaamheidsgebied sneller dan de Europese landen.

In het regeerakkoord staat dat Schiphol in 2030 een vliegtaks moet betalen. Er moet dan ook gekeken worden naar de internationale scheepvaart. Dit kan consequenties hebben voor zowel de mainport Schiphol als voor de Rotterdamse haven.

De NOVI moet ruimte creëren en zich niet te veel bemoeien met kansrijke bedrijven. Op andere onderwerpen is de overheid juist nodig om een veilige ondergrens in te bouwen en barrières weg te halen. De overheid moet ook zorgen voor een vangnet voor mensen die niet mee kunnen komen.

De overheid wil dat er 1 miljoen nieuwe woningen worden gebouwd. Een nieuwe manier van denken is om elke nieuw gebouwde woning te zien als een krachtbron, die zijn eigen energie opwekt. De overheid kan ook de regelgeving zo aanpassen zodat huizenkopers zelf met een projectontwikkelaar kunnen onderhandelen over elektrisch koken in plaats van koken op gas. Kopers moeten meer vrijheid krijgen om zelf hun huis op maat te bouwen op een zodanige manier dat het eenvoudig is om de woning later weer aan te passen. De burgers zijn op deze manier de partner van de overheid in het transitie-proces. De overheid zou banken moeten stimuleren om hypotheek te verstrekken voor de collectieve renovatie van woningen, ook aan mensen die normaal gesproken geen lening zouden krijgen.

Bedrijven die willen overstappen naar een energiezuinige manier van produceren, bijvoorbeeld een boer die biologisch wil gaan boeren of een transporteur die elektrische voertuigen wil aanschaffen, moeten financieel gesteund worden. De overheid zou garant moeten staan voor het risico van de geldlening bij de bank. Dit zou als aanbeveling toegevoegd moeten worden aan de tussenrapportage.

Samengevat moet de overheid zich vooral bezighouden met beslissingen voor de lange termijn. Burgers en bedrijven kunnen beslissingen nemen over zaken die op korte termijn spelen.

De gespreksleider dankt de deelnemers aan de workshop voor hun aanwezigheid en inbreng.

3. Naar een klimaatbestendige en klimaatneutrale samenleving

3.1 Verslag sessie 1

Na een korte voorstelronde van de aanwezigen geeft de heer Gelissen een toelichting op de aan alle deelnemers toegestuurde notitie 'eerste contouren verdiepingsrapporten van 6 oktober jl.', in de context van de nationale omgevingsvisie. Deze visie, die betrekking heeft op de leefomgeving in Nederland in al zijn aspecten, moet rond zijn voordat de omgevingswet in 2021 werking treedt. De onderwerpen en beleidsopties die in deze NOVI-notitie terugkomen, zijn volgens de voorbereidende verdiepingsgroepen de belangrijkste issues vanuit rijksperspectief die geregeld moeten worden, aanvullend op het bestaande beleid. Hierin verwijst hij specifiek naar de uitgangspunten van de Energieagenda en het internationale klimaatakkoord van Parijs.

Wat betreft het onderdeel klimaatbestendige en klimaatneutrale samenleving is onderscheid gemaakt tussen mitigatie- en adaptie-aspecten. De heer Valkman licht dit onderscheid en de in de notitie genoemde beleidsopties bij nader toe. Bij mitigatie is sprake van een uitwerking van vier van de vijf transitiepaden uit de Energieagenda: kracht en licht, hoge temperatuur warmte, lage temperatuur warmte en voedsel en natuur. Bij adaptatie verwijst hij naar het eerder opgestelde deltaplan ruimtelijke adaptatie, waarop aanvullend wordt voorgesteld om ook te kijken naar adaptatie in meer radicale zin, door – bijvoorbeeld – het uitsluiten van bepaalde gebieden voor bepaalde functies. Ook is het voorstel om een aantal 'kraamkamers' te realiseren om tot de gewenste transitie tot een circulaire economie te komen. Als voorbeelden van drie pilotregio's waar deze 'kraamkamers' kunnen komen om nieuw beleid op dit gebied te ontwikkelen, noemt hij de Rotterdamse haven, de stad Utrecht en de regio Groningen. Daarnaast zijn de effecten van de beleidsopties op de leefomgeving zoveel mogelijk in beeld gebracht. Tot slot benadrukt hij dat dit document niet 'af' is: er worden nog steeds nieuwe zaken aan toegevoegd door de voorbereidende verdiepingsgroep. Ook de input die deelnemers aan de conferentie vandaag geven, wordt zoveel mogelijk meegenomen.

Reacties deelnemers

Gevraagd wordt hoe groot de energiebehoefte in 2050 zal zijn: groeit of daalt de vraag hiernaar en hoe kun je die sturen? Geantwoord wordt dat de vraag naar al dan niet duurzame energie nog steeds stijgt, maar dat de doelstelling blijft om te komen tot 25-30% minder energieverbruik vóór 2050 ten opzichte van het huidige gebruik. Hoe die besparing gerealiseerd kan worden, zal per energiedrager moeten worden geanalyseerd en bepaald. De gewenste besparing wordt meegenomen in de NOVI-rapporten, afhankelijk van de ruimtelijke effecten hiervan. Hierbij wordt opgemerkt dat niet alleen de ruimtelijke impact leidend zou moeten zijn, maar dat ook gekeken moet worden naar de fysieke leefomgeving, bijvoorbeeld in het kader van kwalitatief betere woningen. Het is daarom belangrijk om te kijken naar de woningopgave: geen VINEX en dichtstedelijk, maar toekomstgerichte woningen met optimale energiebesparings- en -opwekkings-mogelijkheden. En om aannemers en projectontwikkelaars hierbij al in een vroeg stadium te betrekken.

Op de vraag of energietransitie alleen betrekking heeft op besparing of ook op duurzame energieopwekking, wordt geantwoord dat wat niet bespaard wordt, weer moet worden opgewekt. Elke KWh aan besparing levert 3 KWh op aan niet op te wekken energie.

Bij adaptatie komt bij het streven naar een betere levensomgeving de samenhang tussen de stijging van de zeespiegel en het water in de rivieren niet terug; één van de deelnemers vraagt hier alsnog aandacht aan te besteden, omdat dit grote ruimtelijke gevolgen kan hebben. Er zijn veel kansen voor een betere waterveiligheid, de kwaliteit van de leefomgeving en recreatie en toerisme, maar ook voor het vormgeven van een energielandschap in de transitie. In dit kader wordt verwezen naar een al lopende pilot om bijvoorbeeld polders meer te laten meestijgen met de zeespiegel als voorbeeld om verder te ontwikkelen.

Er moet niet worden uitgegaan van 'business as usual', maar juist goed worden gekeken naar creatieve en visionaire oplossingen. In dit kader wordt verwezen naar verschillende visionaire ruimtelijke rapporten, die het bezit zijn van het Wereld Natuurfonds.

Naar aanleiding van het vermeldde over 'meekoppelkansen' in één van de beleidsopties bij adaptatie wordt gewezen op het belang van samenwerking tussen verschillende partijen om de doelen te bereiken.

Geconstateerd wordt dat de natuur- en voedselcomponent steeds belangrijker wordt, zoals ook blijkt uit het klimaatakkoord. Dit terrein is tot nu toe belegd bij de provincies of bij de Europese Unie. Op de vraag of bij het opstellen van de notitie ook is nagedacht over governance (wie gaat waarover en hoe speel je daar het beste op in?) wordt bevestigend geantwoord. Ook wordt bevestigd dat sommige EU-regelgeving belemmerend kan zijn voor klimaatbeheersing, zoals de habitatregeling die gericht is op biodiversiteit.

Met betrekking tot de grotere wateren die onder Rijksbeheer vallen wordt opgemerkt dat de governance op dit gebied beter kan worden georganiseerd en dat meer decentralisatie zou kunnen plaatsvinden. Het beste is namelijk vaak om zaken decentraal, op regionaal niveau, aan te pakken. Voorwaarde daarbij is wel om tot duidelijke resultaatafspraken met de regio's te komen, op basis van concrete doelstellingen. Bij regio-overstijgende, grootschalige zaken die meestal ook veel financiële inzet vergen (zoals CCS en grootschalige windparken) moet het rijk juist faciliteren en gebieden hiervoor aanwijzen. Voorgesteld wordt om de decentrale uitvoering van de NOVI-opgave wat meer te benadrukken, omdat in de beleidsopties nu alleen 'het rijk' wordt genoemd.

In de notitie wordt het menselijke aspect gemist (consumenten en burgers). Er wordt bij één van de beleidsopties bij adaptatie weliswaar gesproken over het vergroten van de weerbaarheid van de maatschappij en de verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven door het rijk, maar dit is wat beperkt en ook wat top-down. Belangrijk is dat mensen zich meer bewust worden van wat zij zelf kunnen verbeteren. Op individueel niveau en door participatie van burgers kan namelijk ook veel worden bereikt. In dit opzicht wordt verwezen naar het kwadrant op blad 11 van de notitie, waarin ook aandacht is voor bottom-up en kleinschaligheid. Belangrijk is inderdaad om in de breedte mensen te activeren om het klimaat te verbeteren en met hen in discussie te gaan.

Het bouwen van windmolen- of zonneparken is vaak duur omdat de grondprijzen hoog zijn. In overweging wordt gegeven om de grondprijzen omlaag te brengen en zo binnen het RO-stelsel meer ruimte te creëren voor energietransitie. Geconstateerd wordt dat er ook vaak sprake is van weerstand tegen de bouw van dergelijke parken en dat gemeenten soms aarzelen om hier grond voor ter beschikking te stellen. Ook tegen niet zichtbare zaken in het landschap, zoals aardwarmte, bestaat weerstand. Het rijk moet dit niet opleggen, maar goed overleggen en hier draagvlak voor creëren. Als rijk kun je vervolgens wel de vinger aan de pols houden. Vanuit het nationale belang en niet op basis van sectorale belangen.

Voorgesteld wordt om de discussie over verschillende belangen uit te stellen voor het tweede stadium en juist op zoek te gaan naar een gedeelde werkelijkheid, op basis van wat er speelt. Dat betekent ook dat je niet te snel moet overgaan tot oplossingen.

Gevraagd wordt of er ook een GOVI bestaat (oftewel een globale omgevingsvisie) en hoe andere landen met deze globale problematiek omgaan. In dit kader wordt verwezen naar het klimaatakkoord in Parijs, waar niet alleen Nederland, maar wereldwijd landen invulling aan geven. Dat een bepaalde maatregel in één land kan

leiden tot verschuiving van de problematiek naar een ander land, moet daarbij geen belemmering zijn. Als voorbeelden hiervan worden de verduurzaming van veeteelt en sluiting van kolencentrales genoemd.

Voorgesteld wordt om meer internationaal 'uit te ruilen' om te komen tot een betere leefomgeving. Gezien de hoge mate van verstedelijking en ruimtedruk in Nederland is internationale samenwerking noodzakelijk. Net als het watervraagstuk van zeeën en grote rivieren, waar niet alleen Nederland mee te maken heeft. Dit soort zaken zou ook moeten terugkomen in de NOVI.

In dit kader wordt ook gesproken over import van al dan niet duurzame energie, in hoeverre dit wordt toegestaan en over de afhankelijkheid van energieleveranciers. Hiervoor moeten duidelijke afspraken worden gemaakt. Dit speelt op landelijk niveau, maar ook op regionaal niveau.

Opgemerkt wordt dat nu vooral op de langere termijn wordt gekeken, maar dat ook op korte termijn (morgen en overmorgen) al zaken gerealiseerd kunnen worden om de opgave voor elkaar te krijgen. Dit komt nu onvoldoende in de NOVI terug.

Gevraagd wordt hoe de verschillende beleidsopties per thema samenhangen met andere beleidsopties en hoe wordt omgegaan met mogelijke conflicten hiertussen. Hierop wordt geantwoord dat een aantal beleidsopties elkaar inderdaad kunnen uitsluiten, maar dat hier in de verdiepingsfase bewust nog geen keuze tussen is gemaakt. Dit zal in een volgende fase alsnog gebeuren. Ook zullen in de volgende fase de geformuleerde beleidsopties worden gecombineerd met bestaand beleid. Naar aanleiding hiervan wordt verzocht om de samenhang tussen de verschillende elementen in de notitie duidelijker aan te brengen.

Aangegeven wordt dat Nederland meer is dan de Randstad en dat het grootste gedeelte van Nederland onbebouwd is en veel meer multifunctioneel gebruikt zou kunnen worden.

Op de vraag naar een financiële onderbouwing van de NOVI wordt aangegeven dat deze later volgt.

Verwezen wordt naar verschillende ontwerpstudies op het gebied van het verbeteren van de omgeving, vanuit een integrale visie. Essentieel is 'het verhaal' zodanig te brengen, dat het overal 'landt' en niet naar elkaar te blijven kijken.

Voorgesteld wordt om een aantal basisprincipes in de NOVI te noemen, die van toepassing zijn op alle vier de genoemde energietransitiepaden, te weten: zorg ervoor dat nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen niet te lang worden uitgesteld, kijk altijd naar het meekoppelen van maatschappelijke belangen en kijk ook steeds of een ruimtelijke ontwikkeling bijdraagt aan de ruimtelijke kwaliteit. Dit voorstel wordt door alle aanwezigen ondersteund.

3.2 **Verslag sessie 2**

Na een korte voorstelronde van de aanwezigen geeft de heer Gelissen een toelichting op de aan alle deelnemers toegestuurde notitie 'eerste contouren verdiepingsrapporten' van 6 oktober jl., en de totstandkoming hiervan, in de context van de nationale omgevingsvisie. De heer Valkman licht het onderscheid tussen mitigatie- en adaptie-aspecten in de notitie en de verschillende beleidsopties toe wat betreft het onderdeel klimaatbestendige en klimaatneutrale samenleving. De input die deelnemers aan de conferentie vandaag geven, wordt zoveel mogelijk in de notitie meegenomen.

Reacties deelnemers

Gevraagd wordt of de beleidsopties zijn bedoeld om een discussie te entameren, of zijn bedoeld om verder uit te werken. Beide is het geval, al zullen de verdiepingsgroepen in het vervolg op deze conferentie nog wel een keuze tussen de verschillende beleidsopties maken.

Aangegeven wordt dat energietransitie een fundamenteel veranderproces is en dat een innovatieve aanpak daarbij nodig is. Bij sommige beleidsopties wordt deze innovatieve aanpak echter gemist of als onvoldoende ervaren. Hierop wordt geantwoord dat ook rekening gehouden moet worden met bestaand beleid.

Wat het elektriciteitsgebruik betreft, wordt opgemerkt dat kritischer zou kunnen worden gekeken naar de productie van elektriciteit. Als voorbeelden worden genoemd dat tijdens de zomervakantieperiode sprake is van overproductie en dat energieleveranciers soms zoveel energie krijgen aangeleverd (bijvoorbeeld door windenergie) dat zij dit niet meer kunnen verstouwen. Het bijbouwen van testlab batterijen is geen optie, ook omdat dit hoge kosten met zich meebrengt.

Vanuit de overheid wordt, gezien de snelle ontwikkelingen op de transitie met betrekking tot energiegebied, meer visie verwacht op de langere termijn. Als voorbeeld wordt genoemd een duidelijke visie op waterstof, zodat hier gerichte vervolgstappen in kunnen worden gezet, ook regionaal. Er wordt nu nog te veel gepraat en te weinig gedaan. De infrastructuur voor opslag van waterstof is er al, maar is nog vrij beperkt. In Nederland is hiervoor 65 kilometer beschikbaar, in België is dit meer dan 1.000 kilometer. Ook wordt gepleit voor een meer integrale en internationale aanpak met betrekking tot de infrastructuur voor de opslag van grondstoffen.

Opgemerkt wordt dat niet alleen het rijk zaken kan beslissen, maar dat nauw overleg nodig is met marktpartijen, zoals netbeheerders, op basis van een inventarisatie van de vraag en het aanbod. De overheid heeft wél een regierol en moet zorgen voor verbinding. Voorgesteld wordt om met verschillende organisaties en de overheid bij elkaar te gaan zitten om te bepalen wat de komende vijf jaar nodig is en waar een bijstelling van keuzes nodig is. Als voorbeeld wordt genoemd om met een aantal partijen in de breedte een afwegingskader uit te werken voor warmte in de bebouwde omgeving en daarbij ook na te denken over de planning, kosten en de ruimtelijke impact.

Waar het niet gaat om grootschalige, regio-overstijgende zaken (zoals CCS) wordt een regionale aanpak toegejuicht, maar voorkomen moet worden dat provincies te solistisch werken en bij wijze van spreken een 'hek' rond hun provincie zetten. Provincies zouden juist de mogelijkheid moeten benutten om met elkaar samen te werken en zaken uit te wisselen. Daarbij kan het ook gaan om het verkopen van energie aan elkaar, vanuit een 'marktplaatsprincipe'.

Ook moet goed worden gekeken naar het gebruik van bepaalde energiebronnen en de communicatie hierover naar alle belanghebbenden. Als voorbeelden worden genoemd het plaatsen van windmolenparken en het afbouwen van aardgas. Dit kan niet zomaar 'van bovenaf' worden beslist.

Daarnaast wordt aandacht gevraagd voor het levensvatbaar houden van een verzorgingsgebied bij het afbouwen of aanleggen van energiestructuren. Het rijk kan dat niet alleen, maar moet hierbij samenwerken met andere partijen; hiervoor

is samenwerking met en loyaliteit naar elkaar nodig. Partijen zullen ook bereid moeten zijn samen risico's te nemen. Daarnaast zou voor een betere publiek-private samenwerking de regelgeving soepeler moeten worden dan nu het geval is. Nu mag nog te veel niet.

Er wordt voor gepleit om niet alleen met een nationale omgevingsvisie te werken, maar ook met gebiedsarrangementen. De overheid moet de stap maken van sectorontwikkeling via sectorenoverleg naar gebiedsbeleid. Hierdoor kan de structuur van de regio, dwars door de transitietrajecten heen, veilig worden gesteld. Daarnaast is het van belang dat woningcorporaties en burgers zich actief opstellen en zich organiseren voor een beter klimaat.

Verwezen wordt naar eerder plaatsgevonden discussies naar aanleiding van de het transitietraject. Eén van de deelnemers die ook aan die discussies heeft deelgenomen, betreurt het dat er vrij weinig van de toen gegeven input in de nu voorliggende notitie terugkomt. Als voorbeeld noemt hij wat centraal of decentraal wordt aangepakt.

Ook wordt opgemerkt dat heel moeilijk te voorspellen is hoe de transitie zal verlopen, omdat in korte tijd heel veel kan veranderen. Het is belangrijk om steeds te bekijken wat de beste oplossingen zijn, hier flexibel in te zijn en hier ook gelden voor te reserveren. Waterstof is één van die oplossingen. Als voorbeeld wordt de aanpak in Saudi Arabië genoemd: daar is een energietransitiefonds van 2.000 miljard dollar gecreëerd voor de overgang naar waterstof.

Ook energieopslag in voormalige mijnen is een optie; in Nederland (Heerlen) gebeurt dit al. Belangrijk is dat er draagvlak in een gebied is voor deze en andere opslag.

Vastgesteld wordt dat de transitie zich niet alleen tot energietransitie beperkt, maar ook een beleidstransitie is. Op landelijk en regionaal niveau. Enerzijds is dit een leerproces, waarbij ruimte en rugdekking vanuit de overheid moet zijn voor experimenten. Anderzijds moet dit proces ook goed worden aangestuurd, met duidelijke spelregels en procedures, en geborgd worden. Hiertussen moet een goed balans zijn.

Geconstateerd wordt dat het aantal opgaven om een omgeving klimaatvriendelijker te maken vaak erg groot is. 48 opgaven is geen uitzondering. De vraag is of het niet beter is om één opgave centraal te stellen, zodat hier met meer focus samen aan kan worden gewerkt. Deze opgave kan per gebied verschillen. In Friesland zou dit bijvoorbeeld waterveiligheid kunnen zijn en alles wat hierbij komt kijken. Ga dus uit van het gebied en de verschillende gebiedsfuncties en stem je keuze voor een opgave en het daaruit volgende beleid daarop af.

Eveneens wordt geconstateerd dat niet alleen moet worden gekeken naar de mogelijkheden van het opwekken van verschillende grond- en brandstoffen, maar ook naar de opslag en het transport hiervan. Hiertussen moet een duidelijke samenhang en balans zijn. Belangrijk is om productie van energie zo dicht mogelijk bij de locatie van energie-intensieve industrie te laten plaatsvinden, niet alleen vanuit economisch oogpunt, maar ook gezien de beperkte ruimte in Nederland.

Tot slot wordt aandacht gevraagd voor de gevolgen van ingrepen in de ruimtelijke omgeving voor de archeologische bodemlaag. Gevraagd wordt om ook dit aspect mee te nemen in de transitie modellen, ook om onnodige kosten te voorkomen.

3.3 **Verslag sessie 3**

De heer Gelissen opent deze gespreksronde met de mededeling dat in het congresprogramma staat dat nu gesproken zou worden over de randvoorwaarden voor de realisatie van de beleidsopties, maar dat de deelnemers ook een andere invulling aan deze gespreksronde kunnen geven.

Uit de hierna volgende voorstelronde blijkt dat alle deelnemers bij deze ronde vertegenwoordigers van overheidsorganisaties zijn en dat zij geen specifieke voorkeur voor besprekpunten hebben. Wel komt naar voren dat een aandachtspunt is dat de kennis en ervaring die is opgedaan bij veiligheidsregio's met betrekking tot crisisbeheersing nu onvoldoende wordt gebruikt.

Voorafgaand aan de discussie licht de heer Valkman het onderscheid tussen mitigatie- en adaptie-aspecten in de notitie toe en gaat hij vervolgens met name in op de adaptatie-aspecten en de beleidsopties om tot een klimaatbestendige en klimaatneutrale omgeving te komen, waarbij hij aangeeft dat deze beleidsopties aanvullend zijn op het bestaande beleid en verder gaan dan wat in het Deltaprogramma ruimtelijke adaptatie is beschreven. Vervolgens legt hij onder andere de vragen neer hoe de weerbaarheid en oplossingsgerichtheid van burgers en bedrijven verbeterd kan worden en hoe gekomen kan worden tot een integrale gebiedsgerichte benadering.

Reacties deelnemers

In relatie tot de weerbaarheid van burgers en bedrijven met betrekking tot een klimaatbestendige en klimaatneutrale samenleving wordt aangegeven dat andere landen (zoals Amerika) veel actiever zijn om deze doelgroepen bewuster te maken van hun eigen verantwoordelijkheid en die van de overheid, zodat zij beter weten waar zij aan toe zijn. In Nederland hebben burgers en bedrijven hier te weinig benul van, waardoor de Nederlandse samenleving op dit gebied verre van weerbaar is. Dit blijkt onder meer uit impactanalyses die de veiligheidsregio's houden, bijvoorbeeld ten aanzien van een mogelijke overstroming.

Geconcludeerd wordt dat bedrijven en burgers graag iets zelf willen doen, maar behoefte hebben aan een goede, concrete voorlichting. Als voorbeeld waar het goed is gegaan, wordt de voorlichting en de daaruit volgende bewustwording rondom oververhitting van tuintegels genoemd.

Met betrekking tot industriële weerbaarheid op het gebied van klimaat wordt aangegeven dat veel bedrijven wel rampscenario's hebben, maar dat die vooral betrekking hebben op bedrijfsrisico's en niet op het klimaat.

Benadrukt wordt dat bedrijven v rder moeten kijken dan hun eigen bedrijf(sterrein) bij klimaatgerelateerde zaken. Als voorbeeld wordt genoemd de gevolgen voor de bereikbaarheid van bedrijven bij een overstroming: voor klanten, leveranciers  n personeel. Ook realiseren bedrijven zich niet altijd dat centrale voorzieningen er, na het afschakelen hiervan, soms heel lang uit kunnen liggen en wat de schade hiervan kan zijn.

Geadviseerd wordt om in de NOVI ook een aantal basisprincipes met betrekking tot veiligheid mee te nemen. Zo is bij brandpreventie leidend dat een situatie beheersbaar moet zijn, dat er voldoende vluchtwegen zijn en dat de restrisico's zo goed mogelijk zijn afgedekt.

Belangrijk is duidelijke kaders aan te geven, waar iedereen zich aan houdt. Nu is er vaak nog te veel ruimte voor een eigen invulling. Als voorbeeld wordt de stresstest gericht op wateroverlast genoemd. In de praktijk vullen gemeenten die op hun eigen manier in, waardoor er grote verschillen zijn tussen de gemeenten onderling.

Het herstellen van de vitale infrastructuur moet altijd voorop staan bij crisissituaties, en vervolgens het weer openen van schoolgebouwen en winkels, zodat het leven zoveel mogelijk kan doorgaan. Ook kan het helpen om, zoals in de provincie Gelderland het geval is, wegen naar ziekenhuizen wat hoger aan te leggen dan andere wegen, zodat die bij wateroverlast langer berijdbaar zijn.

Naar aanleiding van een voorbeeld over de gevolgen van wateroverlast of energie-uitval voor een distributiecentrum voor medicijnen wordt verwezen naar de eerder verschenen 'aanpak vitale kwetsbare functies'. Deze heeft betrekking op dertien functies, waaronder gezondheid en de chemische en nucleaire industrie, waar de risico's hoger zijn dan gemiddeld. Voorgesteld is om deze aanpak ook in de NOVI onder de aandacht te brengen, waarbij eveneens zal worden ingegaan op de onderlinge verbanden tussen deze functies.

Inzoomend op ruimtelijke adaptatie, wordt gevraagd hoe de aanwezigen denken over het uitsluiten van bepaalde functies voor bebouwing in laaggelegen poldergebieden en veenweidegebieden. Dit lijkt hen inderdaad verstandig waar het nieuwe functies in die gebieden betreft, onder voorwaarde van een goed onderbouwde communicatie naar alle betrokkenen. Voordat ergens gebouwd wordt, moet altijd de vraag worden gesteld of dit maatschappelijk verantwoord is. Een voorbeeld waarbij dat minder goed is gegaan, is de wijk Vathorst in Amersfoort, waar veel wateroverlast is, die van te voren te voorzien was. Kopers en huurders van de woningen in deze wijk waren zich daar echter niet of onvoldoende van te voren van bewust. Daarnaast moet goed naar nieuwe locaties voor bedrijven worden gekeken. Een bedrijf dat 24/7 produceert, moet – bijvoorbeeld – niet vlak achter een dijk liggen.

Aangegeven wordt dat provincies en gemeenten ook een belangrijke rol hebben in het mitigatie- en adaptatieproces. Gepleit wordt voor richtinggevende principes en duidelijke grenzen op het gebied van ruimtelijke ordening met betrekking tot klimaatgerelateerde zaken. Verder kunnen provincies en gemeenten klimaatneutraler worden door energie te importeren en in te kopen (uit andere gebieden in Nederland of uit het buitenland). Daarnaast moet er aandacht zijn voor alternatieve energiebronnen: zo lopen er in de provincies Brabant en Overijssel onderzoeken naar het inzetten van waterenergie.

Ten aanzien van provincies en gemeenten wordt ook opgemerkt dat deze soms nog wat terughoudend zijn omdat er veel onduidelijkheid is over contouren en taakstellingen en dat zij vaak aanlopen tegen planologische procedures.

Geconcludeerd wordt dat het combineren van de verschillende genoemde beleidsopties waarschijnlijk de beste manier is om tot een integrale oplossing te komen. Met een decentrale aanpak waar het kan en een centrale aanpak waar het moet. Er is begrip voor dat bij grootschalige transitieopgaven een wat directievere opstelling van het rijk nodig is.

Tot slot wordt gepleit voor ruimte voor innovatie en creativiteit bij het invullen van de doelstellingen om te komen tot een klimaatbestendige en -neutrale omgeving.

Het is belangrijk om deze niet te veel 'dicht te timmeren'. Daarnaast moet er ruimte zijn voor experimenten, zonder elkaar op het resultaat hiervan 'af te rekenen'.

Afsluiting

De heer Gelissen constateert dat het accent in de discussie met deze groep lag op weerbaarheid en redzaamheid voor mensen en bedrijven en de hieraan verbonden risico's en communicatie, met name waar het de adaptatieaspecten betreft. Hier is nog veel winst te behalen.

Tot slot geeft hij aan dat de input die de deelnemers aan de conferentie vandaag hebben gegeven zoveel mogelijk in de notitie wordt meegenomen.

4. Naar een toekomstbestendige en bereikbare woon- en werkomgeving

4.1 Verslag sessie 1

De voorzitter opent ronde 1. Saskia Ferf Jentink is secretaris van NOVI programmateam toekomstige en bereikbare woon- en werkomgeving. Het projectteam is op zoek naar een formule om bereikbaarheid en verstedelijking beter op elkaar af te stemmen. Dit gaat verder dan de samenvatting die naar de deelnemers is gestuurd voorafgaand aan deze bijeenkomst. Het projectteam realiseert zich dat uitgewerkt moet worden wat de voorliggende groei aan de stedelijke kant betekent voor de mobiliteit. Bovendien moet er aandacht blijven voor gebieden waar de groei minder groot is. Krimp² is niet slecht. Pas als een gebied dusdanig klein wordt dat faciliteiten dreigen te verdwijnen moeten er stappen gezet worden. Een omgevingsvisie moet meerwaarde hebben. De verdieping vraagt om een samenhangende aanpak. De uitdagingen zijn de verwachte groei, duurzame mobiliteit, het huidige stedelijke systeem en de omliggende omgeving. Bovendien werkt het projectteam naar een inclusieve samenleving toe die voor iedereen toekomstbestendig, bereikbaar en betaalbaar is. De beleidsopties zijn nog niet uitgewerkt. De vragen die voorliggen zijn of er grote sprongen gemaakt moeten worden, of juist kleine stappen. Moeten zaken strakker ingezet worden of juist eerder aangepakt worden. De deelnemers kunnen denken aan alle groei verplaatsen naar de randstad (een grote sprong) of rustig aan woningen accommoderen waar daar nog plek voor is (een kleine stap). Het projectteam vraagt de deelnemers om voorstellen, voorbeelden en opbouwende kritiek en input van de deelnemers. De urgentie is enorm. De deelnemers kunnen noviteiten aanleveren of sectorale oplossingen. Er zijn grote verschillen in de gedachtegangen mogelijk. Verdwijnen de krimpgebieden en ontstaat er een enorme groei in de randstad. Het projectteam is op zoek naar synergie. Een systeemsponting voorwaarts vergt groot leiderschap. Maar de regionale verschillen zijn groot. De vraag vanuit de verschillende regio's is divers. Hoe bereikt het team de synergie?

Reacties deelnemers

In Nederland ligt alles vast tot 2030 in de contourennota's. Over 85 jaar zal 80% van de nu gebouwde woningen nog bestaan. Er wordt steeds duurzamer gebouwd. De woningbouw moet mee bewegen met eisen van de tijd. Bovendien zal een grote groep mensen straks niet meer deel nemen aan het arbeidsproces in verband met de robotisering. Deze groep mensen kan woonachtig zijn buiten de randstad. Dat

² In hoofdstuk 4 slaat het woord *krimp* op de *bevolkingskrimp*, niet op de krimp van gebieden.

betekent dat niet alle woningen in steden of de randstad gebouwd hoeven te worden. Een duurzame economie betekent vaak werken nabij het woongebied. Als deze trend verder ontwikkeld wordt, hoeft er ook niet perse in de randstad gebouwd te worden. Werk en wonen kan dan verspreid worden over het gehele land. Nederlanders moeten kunnen kiezen waar ze willen wonen en werken. Dat betekent dat er in alle scenario's voldoende woningen beschikbaar moeten zijn voor alle inkomens. Er zouden ook voldoende éénpersoons en tweepersoonshuizen gebouwd moeten worden, in de stad, maar ook daarbuiten. Maar er ligt een grote opgave. Er zullen 500.000 tot 1 miljoen huizen gebouwd moeten worden.

Over 20 jaar is er een heel ander vervoerssysteem. Tegen die tijd rijden alle vervoersmiddelen elektrisch. Dat betekent dat er een anders naar het straten- en wegennet gekeken kan worden. Het zal zelf zo zijn dat iedereen beschikt over zijn eigen vervoer op afroep. Dat schetst een heel ander beeld, er is dan geen openbaar vervoer of parkeerruimte meer nodig binnen een stad. Dat geeft veel ruimte.

Het opslaan van energie wordt steeds goedkoper. Dat betekent dat energie niet verplaatst hoeft te worden en toegankelijker wordt voor alle gebruikers.

Natuur moet meegenomen worden in de omgevingsvisie.

De centrale vraag is of regionale bestuurders, ambtenaren en provinciale bestuurders op elkaars stoel durven te zitten. Er heerst nu een hokjesgeest. Dat moet verdwijnen als het NOVI-team grote veranderingen wil doorvoeren.

Voorbeeld vanuit de groep

Het beleid van Amsterdam inzake de toeristenspreiding.

Het projectteam concludeert dat er één urgente opgave is en dat is het bouwen van 500.000 tot 1 miljoen woningen. De kwaliteit van deze woningen is belangrijk, de grote en de duurzaamheid. Tevens vergt de kwalitatieve opgave een mentaliteitsverandering.

4.2 **Verslag sessie 2**

De voorzitter opent ronde 2. Saskia Ferf Jentink is secretaris van NOVI programmateam toekomstige en bereikbare woon- en werkomgeving. Het projectteam is op zoek naar een formule om bereikbaarheid en verstedelijking beter op elkaar af te stemmen. Dit gaat verder dan de samenvatting die naar de deelnemers is gestuurd voorafgaand aan deze bijeenkomst. Het projectteam realiseert zich dat uitgewerkt moet worden wat de voorliggende groei aan de stedelijke kant betekent voor de mobiliteit. Bovendien moet er aandacht blijven voor gebieden waar de groei minder groot is. Krimp is niet slecht. Pas als een gebied dusdanig klein wordt dat faciliteiten dreigen te verdwijnen moeten er stappen gezet worden. Een omgevingsvisie moet meerwaarde hebben. De verdieping vraagt om een samenhangende aanpak. De uitdagingen zijn de verwachte groei, duurzame mobiliteit, het huidige stedelijke systeem en de omliggende omgeving. Bovendien werkt het projectteam naar een inclusieve samenleving toe die voor iedereen toekomstbestendig, bereikbaar en betaalbaar is. De beleidsopties zijn nog niet uitgewerkt. De vragen die voorliggen zijn of er grote sprongen gemaakt moeten worden, of juist kleine stappen. Moeten zaken strakker ingezet worden of juist eerder aangepakt worden. De deelnemers kunnen denken aan alle groei verplaatsen naar de randstad (een grote sprong) of rustig aan woningen accommoderen waar daar nog plek voor is (een kleine stap). Het projectteam vraagt de deelnemers om voorstellen, voorbeelden en opbouwende

kritiek en input van de deelnemers. De urgentie is enorm. De deelnemers kunnen noviteiten aanleveren of sectorale oplossingen. Er zijn grote verschillen in de gedachtegangen mogelijk. Verdwijnen de krimpgebieden en ontstaat er een enorme groei in de randstad. Het projectteam is op zoek naar synergie. Een systeemsprong voorwaarts vergt groot leiderschap. Maar de regionale verschillen zijn groot. De vraag vanuit de verschillende regio's is divers. Hoe bereikt het team de synergie?

Reacties deelnemers

Het is verstandig om alle partijen vroeg te betrekken bij de projecten/ veranderingen. De overheid moet proberen alle schaalniveaus met elkaar te verbinden. Er zijn nu teveel verschillende eigenschappen en kwaliteiten per regio. De NOVI moet richtlijnen uitschrijven. Het is een landelijke visie, die door de regio's opgepakt wordt.

Als men kiest voor een concentratie van verstedelijking in de randstad is de consequentie dat dorpen zullen verdwijnen. Ook moeten woningen in de stad aangepast worden, soms zelfs gesloopt, om betere en meer woningen te kunnen realiseren.

Prioriteiten zijn energietransitie, het financiële en maatschappelijke belang.

Een risico van een samenleving geconcentreerd in de stad is eenzaamheid. Op het platteland speelt eenzaamheid een kleinere rol omdat men daar voor elkaar zorgt en elkaar kent. Het voor elkaar zorgen appelleert ook aan de gezondheidszorg. In steden wordt het krijgen van zorg steeds lastiger, op het platteland is dit nog geen probleem.

De mobiliteit zal enorm veranderen in Nederland. Door de robotisering zullen er in 2050 slechts elektrische auto's rijden. Er zal individueel vervoer op afroep zijn. Misschien is er dan binnen de stad geen openbaarvervoersysteem meer nodig. Ook het wegennet kan aangepast worden en parkeerplaatsen kunnen verdwijnen.

Voorbeeld vanuit de groep

Singapore is een voorbeeld als het gaat om grote veranderingen in beleid binnen de stadstaat.

Het projectteam concludeert dat in 2050 niemand nog een eigen auto nodig heeft, gezien de huidige ontwikkelingen. Het openbaarvervoerssysteem kan aangepast worden. Het gevolg van een concentratie van verstedelijking is dat sommige dorpen zullen verdwijnen en dat huizen gesloopt worden.

De NOVI moet richtlijnen uitschrijven, een landelijke visie zijn. De pijlers maatschappelijke consequenties, betrokkenheid en gezondheid moeten in de visie benoemd worden.

4.3 **Verslag sessie 3**

toekomstige en bereikbare woon- en werkomgeving. Het projectteam is op zoek naar een formule om bereikbaarheid en verstedelijking beter op elkaar af te stemmen. Dit gaat verder dan de samenvatting die naar de deelnemers is gestuurd voorafgaand aan deze bijeenkomst. Het projectteam realiseert zich dat uitgewerkt moet worden wat de voorliggende groei aan de stedelijke kant betekent voor de mobiliteit. Bovendien moet er aandacht blijven voor gebieden waar de groei minder groot is. Krimp is niet slecht. Pas als een gebied dusdanig klein wordt dat faciliteiten dreigen te verdwijnen moeten er stappen gezet worden. Een omgevingsvisie moet

meerwaarde hebben. De verdieping vraagt om een samenhangende aanpak. De uitdagingen zijn de verwachte groei, duurzame mobiliteit, het huidige stedelijke systeem en de omliggende omgeving. Bovendien werkt het projectteam naar een inclusieve samenleving toe die voor iedereen toekomstbestendig, bereikbaar en betaalbaar is. De beleidsopties zijn nog niet uitgewerkt. De vragen die voorliggen zijn of er grote sprongen gemaakt moeten worden, of juist kleine stappen. Moeten zaken strakker ingezet worden of juist eerder aangepakt worden. De deelnemers kunnen denken aan alle groei verplaatsen naar de randstad (een grote sprong) of rustig aan woningen accommoderen waar daar nog plek voor is (een kleine stap). Het projectteam vraagt de deelnemers om voorstellen, voorbeelden en opbouwende kritiek en input van de deelnemers. De urgentie is enorm. De deelnemers kunnen noviteiten aanleveren of sectorale oplossingen. Er zijn grote verschillen in de gedachtegangen mogelijk. Verdwijnen de krimpgebieden en ontstaat er een enorme groei in de randstad. Het projectteam is op zoek naar synergie. Een systeemsprong voorwaarts vergt groot leiderschap. Maar de regionale verschillen zijn groot. De vraag vanuit de verschillende regio's is divers. Hoe bereikt het team de synergie?

Reacties deelnemers

Zorg dient een onderdeel te zijn van de NOVI. De ministeries moeten met elkaar samenwerken. De effecten van wonen en werken zijn groot op de gezondheid van de Nederlander. Bij kleinschaligheid zoals in minidorpen, zijn inwoners minder eenzaam en is de zorg voor elkaar beter geregeld. Grootschaligheid lijkt van belang om mee te kunnen gaan in de huidige ontwikkelingen. Bij grootschaligheid kan het risico zijn dat mensen verdwijnen in de massa, onzichtbaar worden.

Over 20 jaar zullen er geen problemen meer zijn met aanrijdtijden van hulpdiensten, het openbaarvervoer, files en dergelijke omdat door de automatisering en de robotisering er hele andere vervoerssystemen zullen zijn.

Inwoners mogen zelf bepalen waar hij of zij gaat wonen. De woonvoorwaarden moeten goed gecommuniceerd worden. Wil iemand in een buitengebied wonen, dan kunnen de consequenties zijn dat er geen winkels nabij zijn, dat er geen openbaar vervoer is en dat er geen huisarts binnen 10 minuten rijafstand aanwezig is.

Natuur is een belangrijk voor gezondheid, milieu, klimaat en woonplezier. Het groene hart moet blijven bestaan en ook in steden is het belangrijk om aandacht te hebben voor groenvoorzieningen.

Oplossingen vanuit de groep

Om eenzaamheid bij grootschaligheid te verminderen kan de vrijwillige sociale maatschappelijke dienstplicht ingezet worden. Ook kan gedacht worden aan de zorgrobots.

Door middel van heldere communicatie kan de overheid haar inwoners informeren over de faciliteiten van een bepaald gebied. Zo kan een inwoner zijn eigen verantwoordelijkheid nemen.

Gefortuneerde Nederlanders kunnen de minder bedeelde Nederlanders ondersteunen.

Tegeltaks invoeren voor de bestraatte tuinen.

Muurtuinen en daktuinen aanleggen.

Voorbeeld vanuit de groep
Het waterbeleid in Zweden.

Het gecombineerd wonen van studenten en ouderen, er zijn inmiddels diverse succesvolle projecten in Nederland.

De aanleg van grote parken en veel groen in Parijs.

De conclusie is dat iedereen overal mag en kan wonen, maar dat de overheid goed moet communiceren welke voorzieningen in bepaald gebied aanwezig zijn. De burgers zullen in bepaalde gebieden zelfredzaam moeten zijn. De overheid kan via moderne communicatiemiddelen de burgers op de hoogte houden over de faciliteiten van gebieden. Het advies is om gewoon taalgebruik te hanteren, dan is de NOVI voor iedereen leesbaar.

5. Naar een waardevolle leefomgeving

5.1 Verslag sessie 1

Binnen het Novi project is Martien verantwoordelijk over het proces en Bernard inhoudelijk.

Er zijn 4 dilemma's uit de startnota die gehanteerd blijven. Natuur, landbouw, landschappen en veenweidegebieden. Het idee van het formuleren is dat er iets te kiezen valt. Deze visie gaat niet in op de hoog stedelijke leefomgeving. In het voorste deel van het rapport is beschreven hoe Nederland er nu uitziet. Er blijven altijd overgangen bestaan. Het doel is om in 2050 op al deze terreinen iets te hebben in Nederland zodat Nederland duurzaam blijft.

Het doel is om de opties, zoals ze geformuleerd zijn, te bekijken met 2 gedachten:

hoe zou het gaan vanuit het huidig beleid, dus optimaliseren en verbeteren;
in de gedachten van het transformeren / het roer omgooien.

Er komt na het schrijven van de vier verdiepingsrapporten een uitgebreid stuk dat het naar de Kamer gaat.

Reacties deelnemers

Het cultureel erfgoed komt niet goed terug in dit stuk. Rijksmonumenten en cultuur kunnen enorme waarde leveren aan de leefomgeving. Het lijkt een benadering van de leefomgeving vanuit het landschap en niet vanuit de gebouwde omgeving in landelijk gebied.

Er is nu een indeling gebaseerd op transitie. Er mag verwacht worden van een omgevingsvisie dat er een visie op de leefomgeving komt. Naast het landschap in het buitengebied is er ook een landschap in het stedelijk gebied. Honderden kastelen spelen een grote rol in een waardevolle leefomgeving. Het is zonde als dit niet wordt opgenomen. Het is wettelijk verplicht om kernkwaliteiten te benoemen wat erfgoed aan waarde heeft en wat de toekomst ons zal brengen. In de opgave voor natuurlijke omgevingsvisie staat een paragraaf over cultuur en erfgoed. In de tussenrapportage komt dit niet meer terug. Dit vind een deel van de groep teleurstellend.

De beleving is dat beschermen of ontwikkelen met minder bescherming een verkeerd uitgangspunt is. Beschermen doe je vooral door te beleven en te benutten. De tegenstelling tussen optimaliseren en transformeren vinden een aantal niet juist. Wat betekent een waardevolle leefomgeving en platteland voor groei en krimp? Hier kunnen beleidskeuzes gemaakt worden.

Het projectteam licht toe dat een overgangsrelatie tussen stad en platteland hoort bij de overgangen die eerder genoemd zijn. Relatie leggen wordt wel geprobeerd.

Landbouw is ook een bijzondere sector in het kader van natuur. In meer dan 60% van de grondposities van landbouw ligt een grote uitdaging.

Er mist een deel van de natuur. In het landbouwgebied staan weidevogels en akkervogels onder druk. Deze zijn afhankelijk van leefgebied buiten het Natuurnetwerk Nederland. Als hier de nadruk op ligt, vallen deze vogelsoorten hier buiten. Er wordt ook een visie op biodiversiteit verwacht.

In de paragraaf 6.2.3 landschapontwikkeling staan 2 beleidsopties genoemd. Met name met de tweede optie hebben een aantal moeite mee. Hiermee gaat het ten koste van het erfgoed. Er moet juist voortgebouwd worden op historische waarden.

Deze visie is de bedding van dat wat de gemeente moet doen om beoordeeld te worden. De visie Kust is bijvoorbeeld kwalitatief erg goed. Met name de diversiteit erin. Dit zou integraal in de visie van de NOVI moeten zitten.

Het projectteam licht toe dat de optie 'Transformeren naar weerbare landschappen met vitaal erfgoed' anders verwoord moet worden. Het staat er te algemeen verwoord.

Als je denkt aan de Bijlmermeer is de erfgoed-kwaliteit verouderd. Hier is ruimte om meer kwaliteit toe te voegen.

Het projectteam legt de vraag voor welke opgave toegevoegd zouden moeten worden aan de visie?

Er is een verschuiving van mensen naar grote stedendriehoek met kwaliteit van het landschap en de functies hiervan. Hoe wordt hiermee omgegaan?

Het heeft ruimtelijke consequenties als het toerisme meer de buiten gebieden in wordt getrokken. De visie zou hier antwoord op moeten geven.

Er mist ook een wijze van ontsluiting van recreanten en toerisme in de visie. Achter de toeristenstroom zit een grote geldstroom. Wat gebeurt er met deze waarde?

Hoe wordt gekeken naar hoe toerisme zich verhoudt tot het landschap? Toerisme neemt namelijk sterk toe.

De grondwater stromen veranderen waardoor grond uitstroomt en niet instroomt. Het projectteam licht toe dat dit zeker aan de orde komt in de visie. Als over veenweide gesproken wordt, spreek je dan ook over droogmakerijen? Het projectteam is bezig om dit te verwoorden.

Het projectteam vraagt aan de fietsbond naar suggesties over de beweging stromen van recreanten en toerisme. De fietsbond antwoordt dat ze daar niet direct een antwoord op hebben en vraagt waar de verhouding ligt tussen beschermen en beleven? Hoe zit het met de dorpjes in het gebied? Zij zouden graag een denkwijze vanuit de mensen willen zien en niet andersom.

De vogelbescherming mist nog de stikstof en verdroging problematiek; stikstof en verdroging zien zij als belangrijke knelpunten voor natuur. De vogelbescherming zien wel verduurzaming in de landbouw. Ze vinden dit wel van belang.

De vogelbescherming licht toe dat zij werken aan een concept basis kwaliteit voor natuur. Dit houdt in dat voor ieder landschap, maar ook voor de stad, een bepaalde minimum kwaliteit voor natuur aanwezig zou moeten zijn. Voor flora en fauna. Welke condities er bij bepaalde landschappen horen, hoe daaraan moet worden voldaan en hoe deze dan bijdragen aan de kwaliteit van flora en fauna. Dit is niet alleen cruciaal voor de biodiversiteit maar ook voor de gezondheid van onze leefomgeving in het algemeen. En daarmee draagt basiskwaliteit bij aan onze eigen kwaliteit van leven.

Landschap is één van de vier punten van deze verdiepingsgroep. Landschapsontwikkeling komt voor. Landschap betekent ook beschermen en behoud van erfgoed en groen.

5.2 **Verslag sessie 2**

Het projectteam licht toe wat de belangrijkste resultaten uit de eerste sessie zijn. Er moet vooral een betere visie komen op wat de leefomgeving is en waar we in willen leven.

Niet alleen in het landelijk gebied, maar ook zeker in stedelijk gebied.

Een groot deel van de groep vond erfgoed onderbelicht, ook omdat het in het stedelijk gebiedsdeel zit waar het geen plek heeft.

Recreatie en toerisme moeten een betere plek krijgen. Hier wordt naar gezocht. Voorgesteld is dit vast te maken aan landbouw en dat daarin de waarde verwoord wordt.

Hoe ga je vanuit de waarde omvormen en waarden toevoegen? Naast bescherming ook versterking van de waarden. Hiervan was erfgoed hot item, leefomgeving versterken.

Er wordt in deze sessie gemist of de visie uitgaat vanuit het belang van de organisatie of vanuit de mens zelf.

In de startnota omgevingswet gaat het veel over leef eigenschappen in relatie tot de mens. Het projectteam licht toe dat het allemaal gaat om hoe de mensen ermee leven.

Het onderwerp is een facet wat alle thema's behelst. Wat zijn de beleidsopties uitgaande van de maat van de dagelijkse leefomgeving naar alle transitie's? Hiermee wordt de maat van het dagelijks leven bedoeld, de mens. Het landelijk gebied waar mensen zich thuis voelen, waar meer maatschappelijke doelen kunnen worden gerealiseerd dan alleen productie van voedsel. Waar wel/niet een maatschappelijke waardering voor zal zijn.

Er worden een aantal deelopdrachten gemist in de visie. Bijvoorbeeld bij landbouw: er is grondgebonden landbouw en industrie (losgekoppeld van de grond). Er werd verwacht dat deze twee typen landbouw wel waren toegevoegd als beleidsoptie.

Hier gaat een proces aan vooraf. Wil je een lief, welwillende leefbaarheid of wil Nederland meer produceren dan Nederlanders zelf kunnen opeten.

De vraag van de omgeving waarin wij nu wonen heeft niets te maken met de productie voedsel die er nu is. De voedselproductie is geld gedreven. De omgeving heeft meer behoefte aan andere aspecten in het leven zoals buiten zijn.

Dit zou in de NOVI moeten staan. Dan wordt er een veiliger leefomgeving gecreëerd.

In wat voor leefomgeving willen we in 2050 leven.

Buitenlanders vragen zich af hoe het kan dat ons land met de beste kennis van landbouw, toch een eigen landbouw gecreëerd hebben wat we eigenlijk zelf niet willen. Terwijl wij de kennis hebben dat wij het juist een landbouw kunnen laten zijn waar wij zelf in willen leven.

Er wordt meer voedsel geproduceerd dan we zelf op kunnen, maar dat heeft ook met de prijs te maken. Als je dit inhoud zou willen geven, hoe dan?

Overijssel is bezig met een provinciale leefomgeving. De kwaliteit van de leefomgeving staat voorop. Daar waar je niet kan sturen op de functies wordt óf door markt bepaald óf maatschappelijk.

Een profiel per gebied is beschreven met ontwikkeling op kwaliteit toevoegen, niet beschermen. Als je ruimte nodig hebt kun je dit realiseren door kwaliteit toe te voegen.

Dit zou een goede 'best practice' kunnen zijn voor deze visie.

Zet kwaliteitssturing voorop. Vervolgens vul je het in.

De volgende fase is om alle verdieppingsrapporten samen te voegen in de NOVI.

De natuur beweegt met veranderingen van condities. Er zou vastgesteld moeten worden dat ergens in dit land bepaalde natuursoorten moeten zijn. Dan kijken naar het geheel in een groter gebied.

Het projectteam licht toe dat het wel de bedoeling is om in die richting iets over natuur te vermelden. Het streven is naar een landelijke standhouding, niet naar een lokale standhouding.

EZ vindt toch om voor de wereldmarkt te blijven produceren, om te blijven voldoen aan duurzaamheid.

Het projectteam licht toe dat de transitie nationaal circulaire economie en transitieproject energie naast deze transitie lopen. Deze moeten over elkaar heen komen te liggen.

Er wordt in de visie gemist dat er één beheerautoriteit moet komen per natuurpark. En een beleidsoptie om een aantal natuurparken te benoemen met internationale allure.

De huidige benadering van het percentage diersoorten loslaten en vanuit een breder perspectief denken en een stap maken naar hoe het zou moeten worden.

Het projectteam licht toe dat bij instrumenten het verschijnsel nationale landschappen en nationale parken ook iets voor moet komen.

Voorstel wordt gedaan om ook voedsellandschappen toe te voegen. Dit zijn landschappen die zichzelf onderhouden.

5.3 **Verslag sessie 3**

Paragraaf 6.2.3. Veel mensen voelen zich thuis in bepaalde landschappen. Ook het archeologische bodemarchief is een belangrijk onderdeel en wordt gemist in dit stuk.

Het projectteam denkt dat daar nu niet veel plek voor is.

Er worden functionele afgeleidingen genoemd. Landschap is een resultante van landbouw, infrastructuur et cetera. Wat zijn de kernwaarden van Nationale landschappen. Veenweide is een onderdeel van het Hollands landschap. Als je nieuwe ontwikkelingen wil accorderen wat heeft het dan voor invloed op de

kernwaarden. Vanuit dat oogpunt moet een soort weegmogelijkheid in zijn. Het gaat meer over de terminologie zonder daarbij de betekenis te beschrijven. Het gaat ook zeker over de waardevolle leefomgeving.

Het projectteam licht toe dat landschap-lagen en lagenbenadering wel in het rapport zit maar dat het wat uitgebreider aan bod moet komen. Met afwegingskader erin wat er per gebied af te wegen is.

Dilemma's in de veenweide gebieden moeten in de beleidsopties tot uiting komen.

Er zijn sessies geweest over korte termijn visies. Er wordt voorkeur uitgesproken lange termijn visie te bekijken met van daaruit hoe je het op de korte termijn kan afstemmen. Het onvolhoudbare komt nergens terug. Volhoudbaar met als doel 2050 komt wel voor.

Het projectteam licht toe dat voor veenweide het meest concreet is om transformatie en paradigmaverschuiving naast elkaar te leggen.

De beschrijving hiervan moet op zo'n manier verwoord worden dat het groen licht krijgt om dit definitief in te vullen in de NOVI.

Bij een volgend OIM komt advies uit wat naar Minister gaat.

Er wordt gesuggereerd om de natuur niet zijn gang te laten gaan. Wat is het best politiek en/of beleidsmatig te verkopen? Kies voor de makkelijke weg.

Er wordt vanaf nu een nationaal niveau bekeken, natuurbeheer is meer naar provinciaal gegaan. Het projectteam licht toe dat straks in de NOVI zaken moeten staan die nationaal geformuleerd worden. De Novi moeten passen in de Provi. Beide vormen kaders voor elkaar.

Gezondheid wordt als onderwerp gemist in de visie.

Het projectteam licht toe dat gezondheid beter in de visie moet komen, dat gaat ook gebeuren. Dit moet ook bij landbouw en stedelijk. Overgang van stad naar land wordt geprobeerd mee te nemen.

Voorgesteld wordt een onderwerp te pakken uit het stuk wat naar de formateur is gegaan. Voorts wordt voorgesteld onderscheid te maken tussen proces en inhoud, en korte en lange termijn. De deelnemers vinden het voorts een goed idee om hierbij archeologie mee te pakken.

Bijlage I - Aanwezigen

Naar een duurzame en concurrerende economie

Sessie 1

Voorzitter/gespreksleider	Ingrid Post	NOVI programmteam
Deskundige	Dick Bres	NOVI programmteam

Deelnemers

Maurice van Rooijen	Movares
Piet Bennik	Algemene Schippersvereniging
Ben Ulvink	Ministerie I&M
Jan Dirven	zelfstandig adviseur op gebied van transities
Jaap Jelle Feenstra	Havenbedrijf Rotterdam
Arjen Frenzt	Vewin
Peter Bals	Brandweer Nederland
Lourens Aalders	Kwadraat Adviesgroep
Hans Tijl	Ministerie I&M
Erik Kool	Wandelnet
Louis Hiddes	Mijnwater BV
Tibbe Bakker	ConsultingKids
Conny Clasing	RvO Nederland Staatsbosbeheer
Marja Westhof	ZorgonderzoekNL MedischeWetenschappen
Sjoerd Hania	Next Level Democracy
Pieter-Jan Biesheuvel	voorzitter OIM

Sessie 2

Voorzitter/gespreksleider	Ingrid Post	NOVI programmteam
Deskundigen	Dick Bres	NOVI programmteam
	Gijsbert Borgman	NOVI programmteam

Deelnemers

Piet Bennik	Algemene Schippersvereniging
Wiebren van Stralen	Landbouw Friesland
Anna Herweg	Natuurmonumenten
Alex Nap	Natuurmonumenten
Onno Jansma	Landbouwsector
Peter van Luttervelt	Coöperatieve Betuwe Fruitmotor
Aleksandro Stommels	FNV Jong
Pim Vugteveen	Planbureau voor de Leefomgeving
Job Cohen	voorzitter OIM
Gerrit-Jan van Herwaarden	LandschappenNL
Lennart Berends	adviseur water en ruimtelijke ordening
Jacqueline Mineur	Milieudefensie

Sessie 3

Voorzitter/gespreksleider	Ingrid Post	NOVI programmteam
	Gijsbert Borgman	NOVI programmteam

Deelnemers

Piet Bennik	ASV
Karel Dekker	Centre van people and buildings
Bastiaan Rietveld	
Remko Zuidema	BRIQS
Erik Pool	voorzitter OIM
Andreas Dijkhuis	Nederlandse Vereniging van Rentmeesters

Naar een klimaatbestendige en klimaat neutrale samenleving

Sessie 1

Voorzitter/gespreksleider	Gaston Gelissen	NOVI programmteam
Deskundige	Roel Valkman	NOVI programmteam

Deelnemers

Jan Janse	Staatsbosbeheer
Anne Herweg	Vereniging Natuurmonumenten
Bas Roels	WNF
Ariea Vermeulen	PlatformWoW
Floor de Kleijn	NVDE
Frensy Huisman	Provincie Zuid-Holland
Peter Kraak	KNMI
Rik Harmsen	NWEA
Maarten Tas	Stimuleringsfonds creatieve industrie
Jean Eigeman	Gemeenten voor duurzame ontwikkeling
Pien van Zandbrink	Ministerie van EZ
Nazanin Hedayati	Stimuleringsfonds creatieve industrie
Yigall Schilp	Deltaprogramma ruimtelijke adaptatie
Gerard van Noort	Aeolus
David van Zelm van Eldik	Ministerie I&M
Berend Pastoor	FPG

Sessie 2

Voorzitter/gespreksleider	Gaston Gelissen	NOVI programmteam
Deskundige	Roel Valkman	NOVI programmteam

Deelnemers

Jan Dirven	zelfstandigadviseur
Roos Grisnigt	Directie Participatie Ministerie I&M
Ariea Vermeulen	Platform WoW
Floor de Kleijn	NVDE
Jos Brouwer	ProvincieZuid-Holland
Louis Hiddes	Mijnwater Heerlen
Eduard Ravenhorst	De coöperatieve samenleving
Chuchu Yu	NVE
Willem Meulman	AWN
Erik Pool	OIM
Marcel Doyer	Alliander

Sessie 3

Voorzitter/gespreksleider	Gaston Gelissen	NOVI programmteam
Deskundige	Roel Valkman	NOVI programmteam

Deelnemers

Lennart Berends	EMRU, adviseur voor de provincie Noord-Brabant en de daaraan gelieerde waterschappen
Elsbeth Beeke	Veiligheidsregio Utrecht (klimaat en water-Veiligheid)
Marjo Krijn	ministerie van EZ
Pien van Zandbrink	ministerie van EZ
Gerrit Valkeman	provincie Overijssel

Naar een toekomstbestendige en bereikbare woon- en werkomgeving

Sessie 1

Voorzitter/gespreksleider	Martin Aarts	NOVI programmteam
Deskundige	Saskia Ferf Jentink	NOVI programmteam

Deelnemers

Hendrik Jan Bergveld	Arcadis
Joost Wentink	Stichting Transitie IJsselmeer
Karel Dekker	KD/Consultants BV _ CFPB
Harold Beem CVEG	CVEG
Arnold van Kreveld	Bureau Ulucus
Koen de Kruif	Ekoalot/Ecodorpen Netwerk Nederland
Bowy van Leuven	OIM
Jacqueline Mineur	Milieudefensie
Annemarie van de Vusse	Partners voor een Gezond Leefmilieu

Sessie 2

Voorzitter/gespreksleider	Martin Aarts	NOVI programmteam
Deskundige	Saskia Ferf Jentink	NOVI programmteam

Deelnemers

Erik Kool	Wandelnet
Frenchy Huisman	Provincie Zuid-Holland
Peter Bals	Brandweer NL
Karel Dekker	KD/Consultants BV _ CFPB
Dave Neeteson	Innovatielab Water & Natuur
Jaap Kamminga	Fietsersbond

Sessie 3

Voorzitter/gespreksleider	Martin Aarts	NOVI programmteam
Deskundige	Saskia Ferf Jentink	NOVI programmteam

Deelnemers

Frenchy Huisman	Provincie Zuid Holland
Arnold de Bruine	Rijkswaterstaat
Harold Beem	CVEG
Aleksandro Stommels	FNV Jong
Ariea Vermeulen	platform wow

Naar een waardevolle leefomgeving

Sessie 1

Voorzitter/gespreksleider	Martien Plaatsman	NOVI programmteam
Deskundige	Bernard Cino	NOVI programmteam

Deelnemers

Jos Brouwer	Provincie Zuid Holland
Louis Oosterbeek	
Dave Neeteson	Innovatielab Water & Natuur
Astrid Doesburg	vogelbescherming
Gerrit-Jan van Herwaarden	landschappen N
Gerco van den Berg	NVM
Pim Vugteveen	PBL
Annet van Dijk	gemeente Amsterdam
Jaap Kamminga	Fietsersbond
Christian Pfeiffer	Bond heemschut
Jaap Broekhuizen	CIO-K VIM
Flip ten Cate	Federatie ruimtelijk kwaliteit
Jérôme van der Maes	SKBL

Sessie 2

Voorzitter/gespreksleider	Martien Plaatsman	NOVI programmteam
Deskundige	Bernard Cino	NOVI programmteam

Deelnemers

Gerrit Valkeman	provincie Overijssel
Ron Strikouts	
Conny Clasing	RVO
David van Zelm van Eldik	Ministerie I&M
Bert Doze	Ministerie I&M
Pieter Jan Biesheuvel	OIM
Piet Winterman	Staatsbosbeheer
Maarten Tas	Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Sessie 3

Voorzitter/gespreksleider	Martien Plaatsman	NOVI programmteam
Deskundige	Bernard Cino	NOVI programmteam

Deelnemers

Alex Nap	Natuurmonumenten
Jan Janse	staatsbosbeheer
ChuCHu Yu	NVZ
Willem Meulman	AWN archeologie
Jan Dirven	zelfstandig adviseur
Sjoerd Hania	Next Level Democracy

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Colofon

Samenstelling verslag: Felix Wolf | OIM Secretaris NOVI, felix.wolf@minienm.nl, gebaseerd op verslagen gemaakt tijdens de OIM Werkconferentie op 12 oktober 2017, door Alt-Tab bedrijfssteuning.

Datum	21 februari 2018
Versienummer	20180221wo.03
Status	definitief